

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

Slotbeschouwing

De testamentaire beschikkingen van Koning-Stadhouder Willem III leverden al tijdens het leven van de erflater en direct na zijn overlijden, zelfs nog vóór het openen van zijn laatste wil, spanningen en problemen op. Diverse kandidaten meenden aanspraak op de gehele erfenis dan wel gedeelten daarvan te kunnen maken. De voornameste gegadigden, de Pruisische koningen uit het Huis Hohenzollern en de Friese stadhouders uit het Huis Nassau-Dietz, beriepen zich beiden op hun directe verwantschap met de erflater en op bepalingen uit de testamenten van Frederik Hendrik van Oranje (dit deed Frederik I) dan wel die van de prinsen Philips Willem en Maurits (aldus handelden de Friese Nassaus). De laatsten sloten vrouwelijke verwanten uit van de erfenis en wensten hun nalatenschap als één eenheid te vermaken, ten slotte aan Frederik Hendrik van Oranje en diens manlijke nazaten. Bij toekomstige afwezigheid daarvan wees prins Maurits de Friese Nassaus als eerste gegadigden aan. Frederik beriep zich op de bepaling in het testament van Frederik Hendrik dat, bij afwezigheid of uitsterven van een manlijke lijn, de dochters van de prins voor de erfenis in aanmerking zouden komen. De Pruisische koningen stamden af van diens oudste dochter. Het feit dat Willem III zijn Friese achterneef Johan Willem Friso als universeel erfgenaam aanwees leidde onvermijdelijk tot directe botsingen, vooral veroorzaakt door de Hohenzollern die achter het net dreigden te vissen.

Beide partijen maakten vanzelfsprekend gebruik van juridische argumenten om hun gelijk te halen. Het meest concentreerden zij zich op fideï-commissaire bepalingen die op allerlei goederen rustten. Probleem daarbij was echter, dat de opvattingen over de inhoud van het fideï-commis per tijd en per land flink van elkaar konden verschillen en dat dus de partijen dié interpretaties gebruikten, die hun het beste pasten. Vraag hierbij was bovendien, of op alle goederen wel fideï-commissen van dezelfde inhoud drukten of dat bijgevolg eerst een zorgvuldige schifting tussen die goederen moest worden aangebracht. Om hierin verder te komen konden rechterlijke uitspraken bijna niet worden vermeden of zelfs als drukmiddel vooraf worden benut. Zo wendde de Pruisische koning Frederik I zich tot het Duitse Rijkskamergerecht te Wetzlar dat vonnis ten zijnen gunste velde inzake de graafschappen Lingen en Meurs. Van hun kant maakten de Friese Nassaus zaken aanhangig bij het Hof van Holland. Vooral tijdens de laatste rechtszaak kwam echter naar voren dat juridische argumenten niet de doorslag behoefden te geven: de Pruisische koning wist de zaak tegen hem met politieke dreiging te doorkruisen.

In het laatste geval werd het duidelijk, dat machtspolitieke factoren mogelijk meer gewicht hadden. Europa bevond zich bij het overlijden van Willem III aan de directe

vooravond van de Spaanse Successieoorlog, die van de Republiek grote inspanning zou vergen. Later zouden de Zeven Provinciën hetzelfde beleven bij de Oostenrijkse Successieoorlog. In beide gevallen waren de Nederlanders direct gebaat bij politieke en militaire steun van Pruisen. Pruisen, van zijn kant, was juist een koninkrijk geworden en wenste zijn internationale positie te versterken door vergroting van zijn territorium en van zijn zeggenschap. Een gebiedsuitbreiding in de Nederlanden, misschien liever met alle zeven gewesten als een onderhorig koninkrijk, zou die positie stellig verstevigen. Resultaat was, dat het robuustere Pruisen de Republiek voortdurend onder grote druk kon zetten, ook betreffende de Oranje-erfenis van 1702. Dit werd nog nadrukkelijker het geval toen bij de opening van het testament bleek dat de Staten-Generaal door Willem III waren aangewezen als executeurs-testamentair en dus direct bij de problematiek rond de erfenis betrokken werden. Dynastieke aangelegenheden en internationaal politieke kwesties konden dus bij hen volstrekt worden verstrengeld, de Staten-Generaal dreigden hierdoor meermalen in de tang te komen. Toen de Pruisische koning zich beledigd toonde door het tegen hem aangespannen proces voor het Hof van Holland besloten de Staatse autoriteiten dan ook dat proces te staken, ook al vond terzelfer tijd de rechtszaak voor het Rijkskamergerecht wél verdere doorgang.

De eerste jaren na Willem III's overlijden kenmerkten zich ten aanzien van de erfenis door voortdurende besprekingen tussen beide partijen op basis van juridische argumenten. De Staten-Generaal namen weldra de rol van bemiddelaar tussen de twee in, zodat zij geen politiek riskante uitspraken behoefden te doen. Het beheer van de Oranjegoederen lieten zij over aan de Nassause Domeinraad. De besprekingen toonden aan, dat de partijen moeilijk tot een oplossing konden komen, maar dat de zwakste partij het eerst tot tegemoetkoming zou moeten besluiten. Die zwakste partij was ongetwijfeld het Friese Nassauhuis. De zwakte daarvan werd niet zozeer bepaald door juridische als wel door machtspolitieke factoren. En door het feit dat de Staten-Generaal bij hun bemiddeling tóch rekening hielden met de internationale realiteit en daardoor de Friese Nassaus geen krachtige steun verleenden. Dit leidde tot een Fries afzien van de erfenis als geheel en instemmen met een verdeling van de Oranjegoederen.

Toen de ontwikkelingen eenmaal in de jaren vóór 1711 deze richting uitgingen maakte het gedrag van Pruisen, heel kenmerkend, een essentiële verandering door. Niet langer baseerden de Hohenzollern zich op hun vermeende – maar beslist niet in alle opzichten even sterke – rechten, maar op gronden van het meeste praktisch nut. Hun steeds omvangrijker wensen concentreerden zich op goederen waaruit zij de meeste materiële winsten konden halen dan wel die door hun ligging of andere kenmerken aanzien of politiek nut zouden kunnen opleveren. Erg duidelijk is niet, welke van beide factoren méér invloed had en zelfs óf er tussen beide factoren aanvankelijk wel een zwaarwegend onderscheid werd gemaakt. Later werd dat wel anders. Belangrijk achtten de Hohenzollern in ieder geval de Hollandse Oranjegoederen die het grootste deel van het Westland omvatten, met daarin het aanzienlijke huis Honselersdijk, hierbij aansluitend het Oude Hof in Den Haag, en de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe aan de zuidoever van de Verdrongen Waard van Zuid-Holland.

De onderhandelingen zouden moeten uitlopen op een accommodement. Maar vooral door het opschroeven van de Pruisische eisen en steeds weer schoorvoetend toegeven van Friese zijde bleef een oplossing uit. Het overlijden van Johan Willem Friso in 1711 vertraagde het proces verder. Om een voorlopig eind te maken aan de kwestie met haar bijkomende lasten besloten de Staten-Generaal op 28 juli 1711 dan maar beide partijen in een tijdelijk bezit te stellen van een deel van de goederen. Frederik kreeg onder meer de gewenste Hollandse goederen: het Westland, het oude Hof en de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Hoewel vervolgens de onderhandelingen verder gingen duurde het tot 1732 voordat Willem IV van Oranje en Frederik Willem I, overigens zonder bemiddeling van de Staten-Generaal, een definitief Traktaat van Partage sloten. In 1734 volgde de definitieve toewijzing van de goederen.

Welke gevolgen had nu de toekenning van een aantal Hollandse goederen aan een buitenlandse vorst? Hoe was diens status als heer van die goederen binnen de Zeven Provinciën in het algemeen, en in Holland in het bijzonder? Hoe handelde hij naar aanleiding van die status? Daarnaast is hier verder onderzoek verricht, geconcentreerd op de gang van zaken in en omtrent één geval: de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Uitgangspunt moet zijn, dat het hier niet ging om allodiale goederen die geheel en al in Pruisische handen kwamen en een extraterritoriale plek in het graafschap vormden, maar om leengoederen onder de suzeriniteit van de soevereine Staten van Holland. Daar het leenstelsel nog steeds van kracht was, ook al nam de kracht ervan af, zouden de regels ervan moeten worden nagekomen. De voorlopige oplossing die de Staten-Generaal tot aan 1732 hadden gehanteerd – een tijdelijke leenverheffing door de Staten-Generaal totdat de definitieve bezitters zelf leenhulde konden afleggen – kon na de Partage van 1732 niet langer van kracht blijven. Nu zou bij toepassing van het leenrecht Frederik Willem I van Pruisen hulde, eed en manschap moeten doen voor de hem toegevallen heerlijkheden en bijgevolg in een hiërarchisch ondergeschikte positie ten aanzien van de Hollandse Staten komen te staan. In feite hoefde dit geen probleem te zijn, want het was in de Republiek al eerder voorgekomen dat een leenman machtiger was dan zijn leenheer. Ook werd in 1736 de eed vervangen door een belofte. Evenmin was de Pruisische koning bereid de impost op de collaterale successie te voldoen – een successiebetaling die vereist was voordat het leen kon worden aanvaard door verlij bij de Hollandse autoriteiten. Kennelijk zag de koning deze als een soort recognitie van de hoogheid van de Hollandse Staten over hem. Op deze manier kon de erfgenaam van de heerlijkheden geen geldige leenbrief ontvangen en zijn lenen te zijner tijd niet overdragen aan zijn opvolger. Hij was daarmee formeel geen leenman, ondanks de door hem geaccepteerde erfenis. In dit opzicht verschilde hij dus essentieel van de zestiende eeuwse hoogadelijke, maar veraf residerende heren die destijds allen de verplichte leenhulde hadden afgelegd. Niettemin lieten de Staten van Holland de koning hierin maar begaan. Opnieuw demonstreerden zij toeschietelijkheid op grond van politieke wenselijkheid. Dat deden zij ook toen Frederik II ten tijde van de Oostenrijkse Successieoorlog een bondgenoot werd van hun tegenstander Frankrijk: een handeling die in normale leenverhoudingen bestempeld zou zijn als felonie en ernstige gevolgen behoorde te hebben.

De Pruisische koningen van hun kant bleken binnen hun heerlijkheden echter te handelen als waren zij formeel leenman van de Staten. Hun status was die van een buitenlandse soeverein die de facto in het bezit was van lenen van de Staten van Holland met alle bijbehorende rechten en plichten. Dit leidde direct tot de vraag of zij zich zouden houden aan de ter plaatse en in het gewest geldende regels, dan wel of zij hun gebieden in de praktijk zouden behandelen als hadden zij een extraterritoriale status. In het eerste geval zouden hun mensen zich intensief moeten verdiepen in de geldende regels en verhoudingen, in het tweede geval lag het voor de hand dat zij Pruisische structuren en gewoonten zouden invoeren. In al deze gevallen zouden problemen met de Hollandse overheden kunnen ontstaan. Een aantal voorvallen kan hierin verduidelijking brengen.

De koning was aanvankelijk nog niet goed thuis in de lokale verhoudingen. Dit demonstreerde hij met zijn eis, dat hem bij zijn aanvaarden van het lokale bestuur een *don gratuit* zou moeten worden geschonken, zoals naar hij meende in Holland algemeen gebruikelijk was. Hij moest de eis echter intrekken omdat dit gebruik ter plaatse niet bestond, evenmin als in vele andere heerlijkheden in Holland. Blijde inkomsten en bijbehorende geschenken waren nu eenmaal een gewoonte die aan lokale structuren was gekoppeld en geen gewestelijke regel.

Net als in alle Hollandse heerlijkheden moesten ook in de Zwaluwen jaarlijks nieuwe magistraten worden aangesteld door of namens de lokale heer. Hierin bleek de koning zich zoveel mogelijk te houden aan de plaatselijke gebruiken en te concentreren op zijn eigen inwoners. Het lijkt er zelfs op, dat hij voorzichtig was waar het het aanbrengen van veranderingen betrof. Toen de schout-baljuw Christiaen Swaens, die tegelijk ook ontvanger van de gewestelijke belastingen en heemraad was, in 1712 moest worden opgevolgd, kwam uit de magistraat de vraag op om de onwenselijk geachte bundeling van deze ambten ongedaan te maken. Berlijn liet de combinatie schout-baljuw-ontvanger echter bestaan – durfde het op zo'n vroeg tijdstip niet meteen veranderingen aan te brengen? – en trachtte problemen te verhelpen door aanstelling van een substituut-ontvanger die extra instructies kreeg. De opvolger werd bovendien door Frederik I tevens aangesteld als heemraad van de Emiliapolder, hoewel de vorst daartoe geen recht had volgens onder Willem III ingevoerde regels. Maar hier profiteerde hij, mogelijk onbewust, van onvoldoende exacte informatie vanuit het gewest Holland.

Verwant waren de oplossingen bij vacatures, waarin de heer mocht voorzien op grond van oude collatierechten of andere gewoonten. Het ging dan om de aanstelling van een predikant, een bode en een schoolmeester. Waar mogelijk lijkt de koning een door de bevolking gesteunde kandidaat te hebben willen benoemen. Problemen kwamen er pas wanneer verschillende groepen met eigen kandidaten kwamen. Dan volgde, op een manier die ook andere lokale heren zouden hebben toegepast, een keuze, liefst gebaseerd op de meest aannemelijke wensen vanuit de gemeenschap.

Lastig, zoals voor iedere nieuw optredende heer, waren nog openstaande zaken uit de vorige regeringsperiode. Nalatigheden van Christiaen Swaens in het afdragen van gewestelijke belastingen maken dat duidelijk. Zijn weduwe vertraagde de afdracht opzettelijk, het dorpsbestuur werd daarop door de gewestelijke autoriteiten aangespro-

ken. In zo'n geval zou de lokale heer tussen partijen moeten optreden. Die rol was nu weggelegd voor de Pruisische gezant in Den Haag, die als een nieuwe tussenpersoon tussen de heerlijkheid en de koning moest opereren. Dat deed deze trouwens ook inzake jaarlijkse voordrachten van nieuwe dorpsbestuurders. Deze kwam echter niet uit het probleem van de niet afgedragen belastingen. De oplossing kwam uiteindelijk door directe contacten van de dorpsbestuurders met de gewestelijke autoriteiten, in dit geval de Gecommitteerde Raden van Holland. Voor de koning leidde het geval er echter niet toe, dat hijzelf aan Holland de vereiste – en door zijn mensen ook geïnde – gewestelijke ordinaire en extraordinaire verpondingen ging afdragen. Hierin was hij even weigerachtig als inzake het doen van leenhulde en de betaling van de impost op de collaterale successie: ook hier weigerde hij enige vorm van ondergeschiktheid te tonen.

Het geval van de achterstallige betalingen van mevrouw Swaens liet intussen zien, dat de heerlijkheid zich nu feitelijk bevond in een driehoeksverhouding met het gewestelijke gezag en de lokale heer in Berlijn. Met beide instanties onderhielden de lokale bestuurders zo nodig directe betrekkingen. Dit bleef eigenlijk zo, ook al brachten volgende Pruisische koningen wel veranderingen aan in de Berlijnse bestuursvormen ten aanzien van hun verspreid liggende gebieden. Onder Frederik Willem I kwam er in 1723 een General Direktorium met eronder provinciale Krijgs- en Domeinkamers, waarvan die in Kleef ging over onder andere de Hollandse goederen, en functioneerde er tussen de vorst en het General Direktorium een kabinet bestaande uit enkele ministers. In het kabinet van Frederik II werd over belangrijke zaken betreffende de Nederlandse gebieden direct beslist. Het dorpsbestuur, waarin de structuren niet veranderden, kreeg dus in het contact met de lokale heer in Berlijn te maken met ingewikkelder wordende, Pruisische bureaucrativering.

In andere gevallen bleef de Pruisische heer van de Zwaluwen toch uitgaan van Nederlandse structuren en regels. Dit bleek in zijn omgang met de achtervazallen binnen zijn gebied. Deze lieden waren oorspronkelijk leenmannen van zijn voorgangers geweest. Sommigen bleken echter in de loop der tijd de leenband bewust of onbewust te hebben laten verslappen, verhieven hun lenen dus niet langer en betaalden evenmin de vereiste imposten. Nú wist de Pruisische koning, die zelf deze plichten ten aanzien van de Staten weigerde, wél precies hoe het leenstelsel werkte. Dus liet hij de 'verduisterde' lenen door zijn mensen traceren, aan de bezitters ervan hun plichten als leenman voorhouden, de lenen opnieuw verlijden en aan hem de imposten betalen. Dat leverde hem in ieder geval nieuwe inkomsten op.

Nauwkeurig onderzoek in de Nederlandse rechtsverhoudingen liet de koning eveneens verrichten inzake zijn mogelijke aanspraken op de wateren rondom de Zwaluwen en de daarin op- een aanlandende gronden. Sommige grenzen van de heerlijkheid waren al sinds de vijftiende eeuw in het water moeilijk aan te geven en werden veelvuldig betwist. Dit laatste was ook het geval met bezits- en gebruiksrechten op opkomende en aanwassende platen. Vanaf 1745 betwistten Frederiks IIs mensen, dat hun heer op gebruik van zulke platen geen rechten zou hebben. Zij wisten nu juridische argumenten voor hun betoog te vinden tegenover andere, soortgelijke argumenten

van de Staten van Holland. Deze gebruikten de oorlogstoestand van het moment om geen beslissing in de kwestie te nemen – ze ontliepen in feite een besluit ten nadele van Pruisen om internationale problemen te voorkomen, maar namen dat besluit pas in rustiger tijden, in 1752. Dus gingen in de tussentijd de onderdanen van de koning door met het exploiteren van de bewuste platen en haalden er voor hun heer inkomsten uit.

Daarnaast speelden juridische conflicten rond het mogen ontmoeren van veenlanden in de Emiliapolder. Deze hadden echter een beperkter, meer lokaal karakter: de rentmeester van de koning kreeg een octrooi tot verving van deze landen, een aangrenzende grondbezitter betwistte dit octrooi. De afloop was verwant aan de kwestie van de op- en aanwassen. De Staten verleenden in 1748 het octrooi ondanks de ingebrachte bezwaren om moeilijkheden met de koning te vermijden. Deze kon er op zijn beurt weer inkomsten aan ontlenen.

Het ziet ernaar uit, dat er in het denken van de Pruisische koningen ten aanzien van deze heerlijkheid een verschuiving optrad. Frederik I zag de Zwaluwen aanvankelijk als een hulpmiddel om zijn aanzien en macht te vergroten en trachtte die via ingewikkelde fidei-commissaire aanspraken te verwerven. Frederik Willem I en Frederik II behandelden de heerlijkheid als een gebied waaruit zij de nodige inkomsten konden putten. Dit laatste zien we vooral bij Frederik II. Deze ging al spoedig na zijn aantreden zo ver, dat hij het gebied, al dan niet samen met zijn andere Hollandse bezittingen, wilde verkopen om uit de opbrengst zijn omvangrijke schulden ten dele te dempen. Toenemende inkomsten eruit zouden de waarde van deze heerlijkheid alleen maar vergroten. Ook voor deze transactie had hij de coulance van de Staten van Holland nodig. De Staten moesten nu door de vingers zien, dat verkoop van de niet verlijde heerlijkheden formeel niet was toegestaan, temeer niet omdat ook de eruit geïnde belastingen niet waren afgedragen. De Staten lieten dit echter passeren onder invloed van de spanningen dankzij de Oostenrijkse Successieoorlog waarin zij, anders dan Pruisen, zo lang mogelijk neutraal probeerden te blijven. Dus konden de heerlijkheden door Frederik II te koop worden aangeboden. Ze zouden ten slotte aan Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV worden verkocht.

De lotgevallen van de Zwaluwen onder Pruisisch gezag tonen ons een aantal kenmerkende en van het algemeen Hollandse beeld afwijkende patronen. Het ging hier om gezag, uitgeoefend door een heer, die zowel dankzij zijn status van koning als ten gevolge van zijn politiek-militaire machtspositie niet in te passen was binnen de gezagsstructuren van de Staten van Holland. De Staten droegen in de betreffende gebieden de hoogste, soevereine rechten en hadden daar dus ook de suzeriniteit in handen. In de nieuwe verhouding met de Pruisische koning maakte van meet af aan het Hollandse recht plaats voor het recht van de sterkste van de koning. Dit was direct al het geval bij het besluit tot verdeling van de erfgoederen van Willem III ondanks de inhoud van diens testament. En na die verdeling was het weer actueel toen de koning het aangaan van een leenband afwees, zoals hij ook betaling van de door hem verschuldigde successierechten en gewestelijke belastingen weigerde zonder daarvoor juridisch aanvaardbare gronden te geven. Er was binnen de Hollandse grenzen een

leenman gekomen, die formeel geen leenman was, maar die, zoals bleek in de Zwaluwen, zich binnen zijn heerlijkheid wél conform het leenstelsel gedroeg. Hij trad er op als leenheer, liet de mensen onder zijn gezag wanneer dat uitkwam wél de bestaande rechten en regels aanhouden en betalingen doen. Maar de verbindingen tussen zijn onderdanen en hemzelf werden zo te zien steeds afstandelijker en door nieuwe Pruisische bureaucratie ingewikkelder gemaakt. Bovendien verschoof het element statusvermeerdering, dat met gebruik van ingewikkelde rechtssystemen voorop had gestaan bij de verwerving van de heerlijkheden, geleidelijk naar economisch gewin, waardoor de inkomsten uit deze gebieden steeds meer werden ingepast in het totale Pruisische patroon van uitgaven en inkomsten. Het was vooral op grond van materiële, economische belangen dat ten slotte Frederik II al zijn Hollandse bezittingen verkocht. *Nota bene* aan de Oranjes wier rechten op diezelfde goederen ooit door de Pruisen waren aangevochten.

Als resultaat van de hele kwestie rond de erfenis van Willem III hadden de Staatse autoriteiten te maken gekregen met een opmerkelijke leenman die absoluut niet paste binnen het Noord-Nederlandse staatsysteem. Een leenman ook die zijn status en machtspositie had laten gelden vanaf het moment van de verwerving van de erfgoederen tot aan de verkoop ervan. Die zich alleen als het hem uitkwam hield aan Nederlandse rechtsregels en verder bij voortduring profiteerde van zijn internationale machtspositie. De casus van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe geeft van deze afwijkende toestand een scherp beeld.